

•
ANALELE ȘTIINȚIFICE
ALE
UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA”
DIN IAȘI
(SERIE NOUĂ)

ISTORIE

TOM LXVII
2021

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

CUPRINS

Actele Conferinței „Civilizație aulică și civilizație urbană în Moldova și Țara Românească. Secolele XIV-XVII”

Maria Magdalena Székely, <i>Civilizație aulică și civilizație urbană în Moldova și Țara Românească. Secolele XIV-XVII (Cuvânt înainte)</i>	11
Radu Cârциumar, <i>O ipoteză privind datarea primei fresce din Biserica Domnească a Târgoviștei în vremea lui Mihnea Turcitul</i>	17
Liviu Marius Ilie, <i>Domnia și cancelaria – danie și cronologie în perioada Paștilor în Țara Românească (secolul al XV-lea)</i>	27
Maria Magdalena Székely, <i>Daruri, mărfuri și obiecte de prestigiu la curtea Moldovei în secolul al XVI-lea</i>	33
Minodora Cârциumar, <i>Inelul jupâniței Vlădae. O descoperire arheologică și implicațiile ei istorice</i>	59
Ștefan S. Gorovei, <i>În căutarea „patriciatului” pierdut. O revenire</i>	77
Marius Păduraru, <i>„Pe vremea ce au fost Mareș banul vornic mare, fiind mare și putêrnecu”. Adăugiri la biografia marelui dregător muntean Mareș Băjescu</i>	89

Daniela Orzață, <i>Ancient library of Alexandria foreign book fund</i>	111
Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, <i>Soldats provenant du milieu rural de la province de Mésie Inférieure dans les légions romaines</i>	129
Iulia Dumitrache, <i>Haine pentru soldați: contracte cu statul roman și afaceri personale</i>	135
Fabian Doboș, <i>Augustin – al doilea Atanasie</i>	143

Andrei Constantin Sălăvăstru, <i>The doctrine of lawful rebellion in the princely proclamations of the French wars of religion</i>	151
Sorin Grigoruță, <i>„A slujit domniei mele cu dreptate și cu credință”. Câteva considerații privitoare la Andrei, hatmanul lui Petru vodă Șchiopul</i>	165
Eduard Rusu, <i>Muzica nunților domnești</i>	189
Gheorghe Lazăr, <i>Danii românești în favoarea așezămintelor ortodoxe sud-dunărene. Noi mărturii documentare</i>	201
Mihai-Bogdan Atanasiu, <i>Crâmpeie din istoria Bisericii Sfinții Teodori din Iași prin însemnări de odinioară</i>	219

Cuprins

Alexandru-Florin Platon, <i>Evenimentele anului 1821 în corespondența unui negustor genevez din Odesa: Jean-Justin (Jules) Rey</i>	231
Cristian Ploscaru, <i>Between the diplomacy of war or peace and the Ottoman occupation of the Romanian Principalities (1821-1822)</i>	245
Laurențiu Rădvan, <i>Un plan necunoscut al orașului Târgoviște din 1831</i>	265
Mihai-Cristian Amărieuței, Simion-Alexandru Gavriș, <i>Administrația moldoveană la începutul perioadei regulamentare: funcționarii Ministerului de Interne și ai Comitetului Sănătății (1834)</i>	279
Andrei Melinte, <i>Din istoricul înființării orașelor din Țara Românească în prima jumătate a secolului al XIX-lea</i>	301
Remus Tanasă, <i>Between "millet" and self-determination: the Ottoman-Armenian case</i>	321
Aleksandr Stykalin, Ioan-Augustin Guriță, <i>Din corespondența arhimandritului Iuliu Scriban cu arhiepiscopul Arsenie Stadnički păstrată la Moscova</i>	331
Ștefan Crăciun, <i>Nicolae B. Cantacuzino – primul trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al României la Berna (1911-1912)</i>	355
Claudiu-Lucian Topor, <i>German administration in Romania under military occupation: everyday life in the vicinity of the operations army (1916-1918)</i>	365
Stefano Santoro, <i>The image of Bolshevism in the Italian public opinion, 1917-1919</i>	377

Lucian Leuștean, <i>New contributions on the dispute at the Peace Conference (February-March 1920) concerning the Romanian-Hungarian border</i>	391
Krzysztof Nowak, <i>Motivations, obstacles and complications on the path of Polish diplomacy to an alliance with Romania. Reflections on the 100th anniversary of the Polish-Romanian military alliance of 1921</i>	405
Árpád Hornyák, <i>The League of Nations loan to Hungary in 1924 with special regard to Yugoslav aspects</i>	421
Ionel Moldovan, <i>Noi considerații privitoare la înființarea Facultății de Teologie din Chișinău (1926)</i>	443
Andreea Dahlquist, <i>Romanian propaganda in Sweden during the Second World War</i>	459
Elena Dragomir, <i>Relațiile comerciale cu Occidentul în concepția economică a României postbelice. Argumente pentru o nouă perspectivă de studiu</i>	475
Daniel Lazăr, <i>30 de ani de la destrămarea R.S.F. Iugoslavia. Despre politică, societate și „cultură de masă” – considerații</i>	495

<i>In memoriam: Mihail Vasilescu, Ioan Caproșu, Ion Agrigoroaiei</i>	507
<i>Recenzii și note bibliografice</i>	513
EUSEBIU DE CEZAREEA, <i>Istoria bisericească</i> , traducere din limba greacă veche, studiu introductiv și note de Teodor Bodogae, ediție revizuită de Tudor Teoteoi, Basilica, București, 2020, 560 p. (PSB, s.n. 20) (Nelu Zugravu); <i>Beyond Ambassadors; Consuls, Missionaries, and Spies in Premodern Diplomacy</i> , ed. Maurits Ebben și Louis Sicking, Leiden, Editura Brill, 2020, 236 p. (Mihai Covaliu); Rebecca Haynes, <i>Moldova: A History</i> , London,	

New York, I. B. Tauris, 2020, xvi + 240 p. (*Laurențiu Rădvan*); Carol Iancu, *Evreii din Hârlău și împrejurimi. Istorie și memorie*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2020, 250 p. (*Dănuț Fotea*); Victor Taki, *Russia on the Danube: Empire, Elites, and Reform in Moldavia and Wallachia 1812-1834*, Budapesta, Vienna, New York, Central European University Press, 2021 (*Cristian Ploscaru*); Mirel Bănică, *Bafta, Devla și Haramul. Studii despre cultura și religia romilor*, Iași, Editura Polirom, 2019, 472 p. (*Monica Chicuș*); David E. Nye, *American Illuminations. Urban Lighting, 1800–1920*, Cambridge, The MIT Press, 2018, x + 280 p. (*Simion Câlția*); Mihai Ștefan Ceaușu, Ion Lihaciu, *Autonomia Bucovinei (1848-1861). Studiu și documente*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2021, 374 p. (*Ioan-Gabriel Chiraș*); *Universitatea din Cluj în perioada interbelică*, vol. III, *Facultatea de Litere și Filosofie*, coordonator Ana-Maria Stan, editori Ioan-Aurel Pop, Simion Simon, Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2019, 364 p. (*Dragoș Jipa*); Radu Ioanid, *Pogromul de la Iași*, ediție îngrijită de Elisabeth Ungureanu, prefață de Alexandru Florian, București, Editura Institutului Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”, Iași, Polirom, 2021, 142 p. (*Mihai-Daniel Botezatu*); Michael Shafir, *România Comunistă (1948-1985). O analiză politică, economică și socială*, traducere din limba engleză de Mihai-Dan Pavelescu, București, Editura Meteor Press, 2020, 432 p. (*Andrei Mihai Rîpanu*); *Panorama comunismului în România*, ed. de Liliana Corobca, Iași, Editura Polirom, 2020, 1150 p. (*Daniel Chiriac*).

Abrevieri

O ipoteză privind datarea primei fresce din Biserica Domnească a Târgoviștei în vremea lui Mihnea Turcitul

Cronica murală de la biserica mănăstirii Bucovăț, ctitoria clucerului Stepan, boier credincios al voievodului Alexandru II Mircea, înregistra nașterea unui domn ce nu va fi uitat de istorie: „Când s-a născut Mihnea voievod, fiul domniei mele, era anul 1565 și s-a născut în ziua Sfântului Dimitrie”¹.

După mai bine de un deceniu, tânărul vlăstar domnesc ajungea în fruntea țării. Părintele său, Alexandru II Mircea, grav bolnav, ceda în vara anului 1577 puterea fiului său. Marele vistier Mitrea obține în urma unei solii, ce pare să fi plecat înainte de moartea lui Alexandru Vodă², scaunul de domnie din partea sultanului Murad al III-lea: „Mihnea vodă au rămas în locul tătâne-său domn. Și au trimis pre Mitrea vistierul și i-au adus steag de la Poartă”³.

Sub tutela conservatoarei sale mame, Ecaterina Salvaresso⁴, Mihnea a primit o educație strictă, în spiritul și valorile creștine⁵. Rămâne relevant un episod din tinerețea sa, atunci când Doamna Țării Românești nu a fost de acord cu venirea în anturajul Curții de la Târgoviște a propriei surori, Maria, de teamă că nu va fi acceptată într-un mediu profund ortodox⁶. Mihnea a înlesnit, pe de altă parte, vizita în Valahia, între anii 1586-1588, a nu mai puțin de trei patriarhi ecumenici,

* Conf. univ. dr., Universitatea Valahia din Târgoviște, România; radu.carciumaru@gmail.com.

¹ Carmen Laura Dumitrescu, *Pictura murală din Țara Românească, în veacul al XVI-lea*, București, Editura Meridiane, 1978, p. 105.

² Demonstrația la Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, I, secolele XIV-XVI*, București, Editura Enciclopedică, 2001, p. 273-274.

³ *Istoria Țării Românești 1290-1690. Letopiseșul Cantacuzinesc*, ediție critică întocmită de C. Grecescu și D. Simionescu, București, Editura Academiei, 1960, p. 53.

⁴ Avem scrisoarea din 2 decembrie 1578, în care se intitulează: *Doamnă Ecaterina a toată Ungrovlahia* (Nicolae Iorga, *Contribuțiuni la istoria Munteniei din a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în *AARMSI*, s. I, t. XVIII (1896), p. 26), împreună cu bulele sigilare amintite în inscripția de la Bucovăț, unde apare alături de fiul său (Ecaterina Cincheza-Buculei, *Nouveaux feuillets dans la chronique murale de Bucovăț*, în *RRH*, nr. 4 (1989), p. 473).

⁵ Irina Costea, *Aspecte din viața cotidiană a familiei lui Mihnea al II-lea Turcitul reflectată într-o corespondență particulară din epocă*, Muzeul Național, XIV, București, 2002, p. 46 și următoarele.

⁶ Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 53-55.

Pahomie al II-lea, Teolipt al II-lea, Ieremia al II-lea, care vedeau în domn un sprijinitor al ortodoxiei⁷.

Un alt principiu impus tânărului vlăstar domnesc a fost supunerea față de turci, într-o epocă de instabilitate în care închinarea față de Înalta Poartă reprezenta garanția rămânerii la putere. Crezul apare evidențiat într-o scrisoare a Ecaterinei Salvaresso către sora sa, Maria Adorno, din 2 decembrie 1578: „*Această țară nu e moștenirea noastră; azi suntem și mâne nu suntem, după voia lui Dumnezeu, și ne aflăm în mâna turcului, și nici noi nu știm până unde vom fi până la capăt*”⁸.

Chiar în condițiile închinării față de turci, domnia lui Mihnea a avut parte de serioase tensiuni în plan intern. Cronicile țării și parțial documentele amintesc de conflictul cu boierii din părțile Craiovei care au încercat să așeze pe tron, în primăvara anului 1580, pe unul ridicat dintre ei: Radu Popa⁹. Al doilea complot a avut ramificații externe, fiind dirijat de la Constantinopol de către partizanii fostului domn Pătrașcu cel Bun, completat de bogata activitate diplomatică a fiului său, Petru Cercel, purtată din Paris, începând cu anul 1579, și continuată în imperiul otoman, între anii 1581-1583¹⁰.

Ca urmare a strădaniilor pretendentului Petru, Mihnea părăsea scaunul domnesc, în vara anului 1583, și ajungea în exil în insula Rodos¹¹, iar de acolo la Tripoli¹², tot mai departe de capitala imperiului¹³.

A doua domnie era câștigată grație impresionantelor eforturi financiare ce au găsit, și din acest ținut îndepărtat, drum spre Constantinopol. Redobândirea Țării Românești nu a stopat tensiunile interne și, din acest motiv, Țara Românească s-a aflat în continuare sub tutela mamei sale și a unchiului său, domnului Moldovei, Petru Șchiopul. Faptul rămâne cunoscut în epocă, atâta vreme cât cu prilejul ctiturii uneia dintre cele două biserici, de lângă mănăstirea Snagov, Mitropolitul Serafim sublinia că această realizare s-a făcut: „...în zilele

⁷ Ștefan Andreescu, *Legături politice între Țara Românească și Moldova 1574-1593*, în *RdI*, 32 (1979), nr. 7, p. 1246.

⁸ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, XIV, partea I, publicate de Nicolae Iorga, București, 1915, p. 54.

⁹ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 53; Johann Filstich, *Încercare de istorie românească*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979, p. 120-121.

¹⁰ Ștefan Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfârșitul sec. XVI.*, Sibiu, 1944, p. 152 și următoarele.

¹¹ Nicolae Iorga, *Mihnea Vodă la Rodos*, în *RI*, XXVIII (1942), nr. 1-12, p. 11.

¹² Fostul domn rezuma, într-o scrisoare trimisă sultanului, întregul parcurs din momentul mazălirii: „*Pentru aceasta a sosit la noi un ceauș de la Curte, căruia nu i-am făcut nici o împotrivire și care m-a luat împreună. Eram surzător și vesel, pentru a mă închina la augustele picioare ale prea-fericitului Pađișah, dar de odată m-am pomenit cu firmanul surghiunirii mele la Rodos. Ajuns acolo, făceam mereu rugăciuni pentru sănătatea Pađișahului, dar peste câteva zile m-am pomenit iarăși cu un ceauș de la Curte și adus în surghiun aci la Tripoli de Africa. Nedreptatea făcută subsemnatului rob al vostru nu s-a întâmplat nimănui în lumea aceasta*” (Nicolae Bănescu, *Opt scrisori turcești ale lui Mihnea II „Turcitul”*, în *ARMSI*, s. III, t. VI (1927), p. 184.

¹³ Într-o scrisoare din 18 septembrie 1584 Mihnea își plângea clipele exilului: „*Ce mai soartă si a noastră Niciun Voevod al Valahiei n-a fost surghiunit tocmai la Tripoli de Africa*” (Nicolae Bănescu, *op. cit.*, p. 182).

blagocestivului Io Mihnea Voievod și mamei lui, Doamna Ecaterina, fiind Domn în țara Moldovei Io Petru Voievod, anul curgător 7096..."¹⁴.

Se cuvine să amintim și episodul descris de cronica lui Grigore Ureche, în care se spunea că în zi de mare sărbătoare, în ziua Adormiri Maicii Domnului din anul 1586, „*împreunatu-s-au Pătru vodă cu nepotu-său, Mihnea vodă, domnu muntenescu, ficiorul lui Alixandru Vodă la satu/ la Bogdănești pre Prut, august 15 zile, amândoi cu curte multă și cu gloate mari și s-au ospătat cu mare cinste*"¹⁵.

Moartea Ecaterinei Salvaresso, garantul în negocierile cu Înalta Poartă¹⁶, a determinat apariția unor pretendenți precum un văr al domnului, Vlad Miloș¹⁷. Adăpostit la Constantinopol, a revendicat în 1589 tronul¹⁸, dar a murit otrăvit¹⁹ din ordinul lui Mihnea, ce a dispus să îi fie răzuit chipul din mănăstirea de la Bucovăț²⁰.

Pierderea domniei, în primele luni ale anului 1591, l-a împins la un gest neîntâlnit în familia Basarabilor: trecerea la Islam. Mihnea devenea Mehmed bei, primind în martie 1591 sangiacatul de Nicopole²¹. Îmbrățișarea altei credințe este certificată de pietrele tombale de la Bucovăț ale jupâneselor Dobra și Hrisafina, ce au răposat în zilele lui: „*Mihnea Vodă Turcul*"²².

Ajungând la miezul studiului, legătura lui Mihnea Turcitul cu mândra Biserica Domnească a Târgoviștei, denumită și Biserica de Jos, nu a fost considerată în istoriografie una directă. Voievodul intercalat celor două domnii ale sale, Petru Cercel, avea să ridice într-un timp scurt această bijuterie a arhitecturii medievale muntene.

¹⁴ Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile României*, vol. I, București, 1905, p. 156.

¹⁵ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită de P. P. Panaitescu, București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1958, p. 201.

¹⁶ Gheorghe T. Ionescu, *Nou despre doamna Ecaterina Salvaresso a Țării Românești*, în „Istros”, VII (1994), p. 198.

¹⁷ Vlad era fiul lui Miloș, frate al domnilor Alexandru II Mircea și Petru Șchiopul. Este sugestiv raportul lui Bartolomeu Pezzen către împăratul Rudolf al II-lea din 1587 în care se nota că domnul Petru Șchiopul a fost aproape să cedeze tronul Moldovei lui Vlad (Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. III, *Acte și scrisori (1585-1592)*, București, 1931, p. 113). Asemenea momente au justificat pretențiile sale de mai târziu la domnia Țării Românești.

¹⁸ Vlad reușea să obțină tronul pentru o perioadă de aproximativ o lună, iulie-august 1589 (Radu Mârza, *Public și privat la sfârșitul secolului al XVI-lea. Logofătul Ivan Noroce și fiica sa Velica-contemporanii lui Mihai Viteazul*, în *Studii de istoria Transilvaniei. Omagiu profesorului Pompiliu Teodor*, editori Valentin Orga, Ionuț Costea, Cluj, Editura Accent 2000, p. 305).

¹⁹ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XI (1517-1612), publicate de Nicolae Iorga, București, 1900, p. 728.

²⁰ Ecaterina Cincheza-Buculei, *op. cit.*, p. 475, alături de reluarea problematicii la Valentin Constantinov, *Din istoria Basarabilor. Interpretări privind cronica murală de la Bucovăț*, în *CI*, s.n., XXX-XXXI (2011-2012), p. 83-92, cu susținerea ideii că, în cazul chipului răzuit, ar fi vorba despre unul dintre fiii lui Mihnea ce a trecut la Islam împreună cu părintele său.

²¹ Raportul imperialului Dr. Bartholomeu Pezzen surprinde momentul (Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. III, partea 1, București, 1880, p. 147-148).

²² Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 213-214.

Cu ajutorul pisaniei așezată în 1698 în pronaos, deasupra ușii spre pridvor, putem data lăcașul în timpul domniei fiului lui Pătrașcu cel Bun: „*Această sfântă și dumnezeiască biserică a Curții domnești den Târgoviște... făcută iaste de Pătru voevodu Cercel la anul de 7091 când domniia teara*”²³. Radu Greceanu, cronicarul lui Constantin Brâncoveanu, domn care pornise ampla operă de refacere a lăcașului, confirmă data existentă în pisanie adăugând faptul că înainte a fost zugrăvită, dar fiindcă se învechise și se stricase zugrăveala: „*măriia sa au pus de iznoavă de o au zugrăvit*”²⁴.

Prezența lui Mihnea Turcitul este legată, din unghiul nostru de vedere, de unul dintre aspectele controversate ale bisericii domnești, pictura, mai exact datarea primului strat de frescă în secolul al XVI-lea. Acesta a fost identificat cu prilejul restaurării, desfășurată în anii 1961-1962 sub coordonarea arhitectului Rodica Mănciulescu, când s-a procedat la extragerea unor părți din fresca brâncovenească evidențiind stratul inițial. Cu toate acestea, analizele ulterioare nu au reușit o determinare exactă a perioadei realizării sale²⁵.

Pe baza informațiilor păstrate s-a constatat că avem cinci pictări/repictări, pe porțiuni, ale ansamblului. Prima, vizibilă în diaconicon, ridică probleme de ordin cronologic, fiind încadrabilă unui segment lung de timp, între domniile lui Petru Cercel (1583-1585) și Mihnea al III-lea (1658-1659). A doua intervenție, din epoca brâncovenească, este certificată de inscripția din 1698, amplasată deasupra ușii intrării în pronaos: „*Constandin, Ioan, Iachim, Stan, zugravii*”²⁶ și completată de iscălitura meșterului Constantinos pe lama sabiei sfântului Nestor, situată în naos: „*Mâna lui Constantinos*”²⁷.

A treia refacere apare legată de cutremurul din anul 1748, când s-a surpat „*turnu și anvonul*”. Înscrișul se păstrează, fragmentar, deasupra zonei de acces în naos și ne dezvăluie că lucrarea a fost pornită pe cheltuiala domnului Grigore II Ghica, atunci când: „*...s-au zugrăvit după cum se ve[de] peste tot*”²⁸. A patra intervenție, din 1785, reliefată de o pisanie bilingvă (româno-chirilică și greacă), plasată în pridvor, precizează degradarea bolții și a unor părți din altar, înregistrând refacerea efectuată de un anume Popa Ioan Zugravul.

Pe stâlpul dinspre altar, în partea de nord, avem sgrafitul lui Dumitrache Zugrah, de unde aflăm că pictura se drege la 7 iulie 1796, în vremea domniei lui Alexandru Moruzi (1793-1796), iar ultima restaurare a picturii o găsim sub forma

²³ Petre Cristea, *Pisaniile bisericii domnești din Târgoviște-corectate și adnotate*, în „Studia Valachica”, Târgoviște, 1970, p. 183.

²⁴ Radu Greceanu, *Cronicari munteni*, 3, ediție îngrijită de M. Gregorian, București, Editura Minerva, 1984, p. 95.

²⁵ Anca Filip, *Arhitect Rodica Mănciulescu. Proiecte de restaurare*, în „Revista Monumentelor Istorice”, 1 (2017), p. 152.

²⁶ Petre Cristea, *op. cit.*, p. 183.

²⁷ Radu Gioglovan, Mihai Oproiu, *Inscripții și însemnări din județul Dâmbovița*, vol. I, Muzeul județean Dâmbovița, 1975, p. 42.

²⁸ Grigore Musceleanu, *Calendarul antic pe anul 1862*, București, 1862, p. 31. Preotul Grigore Musceleanu rămâne singurul care a consemnat, înainte de dispariție, textul integral al inscripției.

unei mențiuni, mai jos de pisania brâncovenească, unde se arată lucrarea, din anul 1881, a lui Pană Hagi Avram, zograf²⁹.

Plasarea intervenției în frescă în a doua domnie a lui Mihnea poate avea legătură cu analiza tabloului votiv, realizare artistică deosebită a zugravului Constantinos, situat în pronaos, pe peretele dinspre pridvor, unde sunt redați nu mai puțin de nouă voievozi munteni.

Aflați în panouri separate de ușa de intrare îi avem reprezentați, privind dinspre naos, de la stânga spre dreapta, pe Matei Basarab, Neagoe Basarab, alături de Constantin Brâncoveanu și Petru Cercel, în calitate de ctitori ținând chivotul. În al doilea panou îi regăsim pe Mihai Viteazul, Radu Șerban, Constantin Șerban, Șerban Cantacuzino și Mihnea, voievodul asupra căruia ne vom apleca în această schemă genealogică mai puțin obișnuită³⁰.

Disponerea domnilor a condus la demonstrații îmbietoare apărute în istoriografie³¹, ce vin în antiteză cu pomelnicul fără dată, cel mai probabil de la sfârșitul domniei lui Șerban Cantacuzino, aflat sub formă de manuscris la Biblioteca Academiei Române³². Din citirea sa am avea următoarea înșiruire de

²⁹ Radu Gioglovan, Mihai Oproiu, *op. cit.*, p. 41.

³⁰ Fișa tehnică a tabloului votiv cu toate elementele de identificare (dimensiuni, poziția și disponerea personajelor, descrierea costumelor etc.) la Gabriela Nițulescu, *Basarabii de Târgoviște*, Târgoviște, Editura Bibliotheca, 2013, p. 370-374.

³¹ Avem în vedere temeiul înrudirii dezvoltat în mai multe studii de specialitate (Corina Popa, Maria Georgescu, *Particularitățile stilistice și iconografice ale ansamblului de picturi din Biserica Domnească din Târgoviște*, „Valachica”, Târgoviște, 12-13 (1980-1981), p. 282-283; Ioana Iancovescu, *Biserica Domnească din Târgoviște. Pictura de secol XVI*, în *SCIA-AP*, s.n., tom 4 (48), p. 160). Ideea refacerii întregului lăcaș de cult și adăugarea picturii în timpul lui Matei Basarab, fapt ce explică reprezentarea sa în panoul din stânga, alături de hotărârea de a fi îngropat aici. Principalele argumente evocate sunt planul de cruce greacă, în locul planului treflat specific bisericilor de la finele secolului al XVI-lea; stilistic, dispunem de elemente ce nu sunt caracteristice epocii lui Petru Cercel, mai exact paramentul exterior nu prezintă alternări de cărămizi aparente cu dreptunghiuri tencuite ci este în întregime tencuit, iar cercetările par a indica faptul că temelia și zidăriile pridvorului (considerat o adăugire a perioadei domniei lui Constantin Brâncoveanu) formează un tot organic cu restul bisericii. În plus, sondajele arheologice înfruntă mențiunile din cronici și pisanii. Astfel, groapa peste care este ridicată Biserica Domnească se presupune că ar fi un segment al șanțului ridicat de Sinan Pașa la 1595. Absența lui Matei Basarab din pisania brâncovenească este explicată prin prisma faptului că ea a fost redactată după tragicul sfârșit al domnului, între anii 1714-1716, chiar de vornicul Târgoviștei, cronicarul Radu Popescu. S-a produs astfel o amalgamare a cunoștințelor despre cele două biserici domnești, ajungându-se la situația ca pisania să păstreze numele ctitorului de la biserica veche și pe acela al ultimului restaurator, fără a mai aminti de celălalt ctitor, Matei Basarab (R. Gioglovan, *Din problemele istoriei complexului monumental al Curții Domnești din Târgoviște*, „Documenta Valachica”, Târgoviște, 1974, p. 110-113). În ultimul deceniu se adaugă și ipoteza că domnii pot fi văzuți din perspectiva luptei antiotomane, eliminând, implicit, ideea schemei genealogice (Florin Gabriel Petrică, *Note și observații asupra istoriei spațiului aulic din Țara Românească și Moldova*, Cluj-Napoca, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, 2015, p. 133-153).

³² Pomelnicul este semnalat și la Tereza Sinigalia, *op. cit.*, p. 30, fără continuarea demonstrației, fără mențiunea că prima idee formulată în istoriografie îi aparține lui Nicolae Iorga. Vezi Arhivele Statului București, ms. rom. 730, f. 44 și Mss rom 739, f 18, apud Radu Gioglovan, Mihai Oproiu, *op. cit.*,

domni și doamne: *Io Pătru voivod, Io Neagoe voevod, Io Matei voivod, Elena doamna, Constandin voivod, Bălașa doamna, Șerban v(oie)v(od), Mihai v(oie)v(od), Șerban Cantacuzino v(oie)v(od), Mihnea v(oie)v(od)*³³.

Nicolae Iorga, în intuiția sa extraordinară, văzând un alt pomelnic din Biserica Domnească, de la 1710³⁴, situat în proscomidiar, azi dispărut, formula, fără să aibă știință despre cel din 1688, următoarea concluzie despre tabloul votiv: *Acești domni vor fi făcut daniile bisericii și, găsindu-i în pomelnic, Brâncoveanu a pus să li se zugrăvească chipurile*³⁵.

Întorcându-ne la demonstrație, trebuie subliniat că Mihnea voievod, așa precum apare în tabloul votiv, fără altă precizare, a condus la mai multe intervenții în literatura de specialitate.

Încă de la început, Nicolae Iorga sugera că ar fi vorba de Mihnea Turcitul, pornind de la ideea că pictura s-a început sub Petru Cercel și a continuat, în mod firesc, sub urmașul său la tron³⁶.

Domnii care-i poartă numele au beneficiat și ei de atenția cuvenită, încercând să se justifice sau din contră să se elimine ideea prezenței lor în fresca din interiorul lăcașului.

Fiul lui Mihnea Turcitul, Radu Mihnea, a fost văzut, pe baza numeroaselor hrisoave acordate bisericilor și mănăstirilor din preajma Târgoviștei, drept cel mai îndreptățit să se afle printre voievozii din tabloul votiv³⁷. Mergând pe aceeași linie, posibilul său fiu, Mihnea al III-lea, este cel care a convocat la Târgoviște, în fulgerătoarea domnie, 1658-1659, un sinod patriarhal, iar corespondența acestuia cu Patriarhul Constantinopolului, Partenie al IV-lea, a fost deja amplu analizată în istoriografie³⁸. Îmbogățirea bisericii domnești cu frescă, în acest context religios, trebuie și ea luată în seamă³⁹.

p. 43, care datează documentul greșit, după domnia lui Șerban Cantacuzino, fapt ușor de contestat prin absența lui Constantin Brâncoveanu din înșiruire (conform Terezei Sinigalia, *op. cit.*, nota 34).

³³ Traducerea la Radu Gioglovan, Mihai Oproiu, *op. cit.*, p. 43.

³⁴ Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XV, București, 1911, p. 369-370. Aici sunt redați domnii ce au făcut daniile Mitropoliei din București: Constantin Brâncoveanu, Șerban Cantacuzino, Grigore Ghica, Mihnea al III-lea, Constantin Șerban, alături de Doamnele lor, de episcopii și egumenii țării.

³⁵ Idem, *Inscripții din bisericile României*, p. 105.

³⁶ Idem, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, p. 371.

³⁷ Petre Cristea, Eugen Fruchter, Gabriel Mihăescu, *Radu Mihnea – ctitor la biserica domnească din Târgoviște*, în „Documenta Valachica”, Târgoviște, 1974, p. 209, 213, 214. Sub numele Mihnea, autorii studiului au văzut o inscripție destul de stearsă unde apare apelativul *cel mare*, comparat cu un paragraf de la Miron Costin unde lui Radu Mihnea îi este adăugat acest atribut. În momentul de față inscripția nu este identificabilă, ceea ce ridică unele suspiciuni privind existența sa, mai ales că la momentul respectiv nu s-a încercat surprinderea cu ajutorul aparatului fotografic sau măcar realizarea unei schițe.

³⁸ *Ibidem*, p. 209. În condițiile date,uciderea marelui vornic, Preda Brâncoveanu, bunicul domnului Constantin Brâncoveanu, constituie singurul argument privind eliminarea sa din tabloul votiv. Negocierile cu patriarhia constantinopolitană la Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București, Editura Corint, 2001, p. 311.

³⁹ Cu mențiunea că pictura nu mai corespunde stilistic perioadei (Ioana Iancovescu, *op. cit.*, nota 6).

În ceea ce ne privește, plasarea lui Mihnea (Turcitul?) la sfârșitul seriei de voievozi reliefează contribuția sa minoră. Pornind de la această constatare este posibil ca în timpul său să fi fost începută sau definitivată fresca, dar gestul său de a trece la Islam nu a fost uitat ci, dimpotrivă, condamnat, peste secole, atât de Șerban Cantacuzino în pomelnic cât și de Constantin Brâncoveanu prin distribuirea lăaturalnică în cadrul textului, respectiv a tabloului votiv⁴⁰.

La această logică putem adăuga faptul că înșiruirea de voievozi din al doilea panou, spre deosebire de primul, respectă ordinea cronologică a urcării pe tron și așezarea lui Mihnea voievod la final, indiferent la care din cei trei facem referire, trebuie să aibă în spate o motivație⁴¹.

Reținem din analiza tabloului votiv și lipsa asocierii numelui *Basarab* pentru enigmaticul Mihnea, alături de Mihai Viteazul și Petru Cercel, în condițiile în care domnii ce provin din Craiovești și Cantacuzini primesc întărirea originii dinastice⁴². Avem și o excepție, cazul lui Constantin Șerban, de la care lipsește filiația dinastică. Legătura sa cu ramura boierilor Craiovești, prin tatăl său Radu Șerban, este reliefată documentar⁴³, chiar dacă ea nu poate fi dovedită istoric⁴⁴. Doamna Elina, fiica legitimă a lui Radu Șerban, căsătorită cu postelnicul

⁴⁰ O comparație cu Moldova mijlocului de secol XVI se impune, fără a gândi, neapărat, că această acțiune a inspirat fapta lui Mihnea. Gestul lui Iliăș Rareș, domnul moldovean care în 1551 renunța la credința creștină trecând la Islam, a avut cu siguranță un impact serios în mentalul colectiv (Ștefan Andreescu, *Presiune otomană și reacție ortodoxă în Moldova urmașilor lui Petru Vodă Rareș*, în *SMIM*, XXVII (2009), p. 26-27). Drept mărturie avem ștergerea sa din pomelnicele de la mănăstirea Bistrița și de la biserica domnească din Târgu Frumos (Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile României*, vol. II, București, 1908, p. 291; Ilie Minea, *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, în *CI*, VIII-IX (1932-1933), nr. 1, p. 75 și mai recent la Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareș. Studiu prosopografic*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan-Cuza”, 2002, p. 320), alături de înnegrirea sa de la mănăstirea Probota (Tereza Sinigalia, *Observații asupra tabloului votiv din biserica Sf. Nicolae a mănăstirii Probota*, în volumul *Artă, istorie, cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Cluj-Napoca, Editura Neremia Napocae, 2003, p. 145-146).

⁴¹ Mihai Viteazul (1593-1600), Radu Șerban (1601/1602-1610/1611), Constantin Șerban (1654-1658/1660), Șerban Cantacuzino (1678-1688), iar de cealaltă parte îi avem pe Mihnea Turcitul (1577-1583/1585-1591), Radu Mihnea 1601-1602/1611-1616/1620-1623), Mihnea al III-lea (1658-1659).

⁴² Cele nouă portrete, privind dinspre naos de la stânga la dreapta, sunt însoțite de următoarele însemnări: *IO MATEI BAS [ARAB] VOIEVOD, IO NEAGOE BAS [ARAB] VOIEVOD, IO CONSTANDIN BAS [ARAB] BRÂNCOVEANUL VOIEVOD, IO PĂTRU VOIEVOD, IO MIHAI VO[IEVO]D CEL VITAZ, IO ȘĂRBAN BAS[ARAB]VOIEVOD, IO CONSTANDIN VO[IEVO]D SIN ȘĂRBAN VOIEVOD, IO ȘĂRBAN CANTACUZINO BAS[ARAB]VOIEVOD, IO MIHNEA VO[IEVO]D*, conform citirii de la Petre Cristea, Eugen Fruchter, Gabriel Mihăescu, *op. cit.*, p. 205.

⁴³ În majoritatea documentelor Radu Șerban își afirmă descendența din Neagoe Basarab, prin formula: *nepotul răposatului Io Basarab voevod cel Bătrân (DIR, B, XVII/I, București, Editura Academiei, 1951, p. 132.)*.

⁴⁴ Constantin Rezachevici, *Cum a apărut numele dinastic Basarab și când l-a adoptat Matei Vodă, în Epoca lui Matei Basarab. Studii și comunicări*, „Analele Universității din Craiova”, Seria Istorie, X (2005), nr. 10, p. 9-13, cu referiri ample la descendența domnească a lui Radu Șerban.

Constantin Cantacuzino, avea să recunoască descendența lui Constantin Șerban, rezultat din legătura părintelui său cu o „posadnică”⁴⁵.

Un ultim aspect ce merită adus în discuție este terminația unei coroane princiare cu fleuroni ascuțiți, situată tot în pronaos, ce indică prezența unui domn, poate chiar donatorul picturii, văzut, fără argumente clare, de către o parte a istoriografiei, drept Mihai Viteazul⁴⁶.

Dimensiunea coroanei sugerează prezența unui personaj redat în totalitatea chenarului, poate chiar așezat pe tron. Ea conține și un detaliu care apare în pictura murală din a doua jumătate a veacului al XVI-lea: îngerul încoronator. Model bizantin era cunoscut din secolul al XIV-lea și a pătruns în Țara Românească pe filieră athonită⁴⁷ sau sârbească⁴⁸. Exemple importante găsim în spațiul muntean. Ne vom opri la bolnița Coziei, unde îngerii îi încoronează pe Radu Paisie și fiul său Marcu, la Snagov, unde îi avem pe Mircea Ciobanu și doamna Chiajna, și la Bucovăț unde îl întâlnim pe Alexandru II Mircea.

La Târgoviște, pictura păstrată deasupra coroanei impresionează prin finețea detaliului și confirmă diferențele stilistice față de cea a lui Constantinos, prezentă în întregul registru. De ce a fost înlăturată, mai ales că după rămășițele părții superioare nu părea să cunoască o degradare reală, rămâne un mister ce își așteaptă dezlegarea. Ne putem gândi că reprezentarea voievodală intra în contradicție cu tabloul votiv gândit de Constantin Brâncoveanu în pronaos, la fel cum eliminarea sa poate avea legătură cu donatorul picturii inițiale ce nu se afla pe placul domnului care pornea opera iconografică.

De ce nu am crede astfel că în reprezentarea ștearsă se afla tocmai Mihnea Turcitul, domnul care apelase la un gest asemănător, ordonând eliminarea, din fresca Bucovățului, a chipului vărului său, Vlad a lui Miloș.

⁴⁵ Ștefan D. Grecianu, *Genealogiile documentate ale familiilor boierești*, vol. II, publicat de Paul Șt. Grecianu, București, 1915, p. 294.

⁴⁶ Tereza Sinigalia, *op. cit.*, p. 30-31. Zugravul Mina pare a fi trimis la ordinul voievodului pentru a cumpăra culori de la Veneția. Ideea picturii definitivată de către Mihai Viteazul a fost susținută și de către arhitectul Cristian Moiescu, *Târgoviște. Monumente de istorie și artă*, București, Editura Meridiane, 1979, p. 200-201, care o identifică pe peretele sudic al pronaosului, în zona tronului arhieresc și pe unele părți din absida altarului. Sub acest strat de pictură arhitectul observa existența unui decor provizoriu din perioada domniei lui Petru Cercel. Ipoteza intră în contradicție cu obiceiul medieval care spunea că biserica nu se picta imediat ce zidurile fuseseră ridicate și construcția acoperită, ci se aștepta un interval de cel puțin două veri pentru ca zidăria la roșu să se usuce. Timpul a fost însă dușmanul lui Petru Cercel despre care știm că în săptămâna Patimilor anului 1585 era nevoit să ia drumul Transilvaniei (Tereza Sinigalia, *op. cit.*, p. 24).

⁴⁷ Carmen Laura Dumitrescu, *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, București, Editura Meridiane, 1978, p. 74.

⁴⁸ Elisabeta Negrău, *Cultul suveranului sud-est european și cazul Țării Românești. O perspectivă artistică*, Iași, Editura Lumen, 2011, p. 118. Argumentația este reluată la Marian Coman, *Înainte de tradiția bizantină. Însăcunarea domnilor în Țara Românească medievală (secolele al XV-lea – al XVI-lea)*, în *Elemente de ceremonial în literatura din spațiul românesc (secolele al XIV-lea – al XVIII-lea)*, volum îngrijit de Emanuela Timotin, București, Editura Academiei Române, 2019, p. 86. fără a se utiliza însă și exemplul din Biserica Mare a Târgoviștei, p. 86.

Disponem, aşadar, de o argumentație ce solidifică ipoteza conform căreia rivalitatea dintre cei doi domni, înregistrată în cronică și documente, se putea transpune și în contribuția lui Mihnea la înfrumusețarea cu frescă a bisericii înălțate de Petru Cercel.

Un domn blajin, după cum îl descria negustorul raguzan Pascal de' Marini Poli pe Mihnea, ctitor al unor lăcașe de cult precum mănăstirea Tutana II din Argeș⁴⁹ sau Aninoasa din zona Buzăului⁵⁰, putea să își lase amprenta asupra celei mai importante biserici de curte, din Valahia, de la finele secolului al XVI-lea.

A hypothesis regarding the dating of the first painting in the Princely Church of Târgoviște in the reign of Mihnea Turcitul

Abstract

The Princely Church of Târgoviște is one of the most important achievements of Wallachian architecture from the 16th century. However, it continues to raise controversial issues, one of them making the subject of the present study. It is about dating the first layer of fresco, a layer that was framed either in the reign of Mihai Viteazul, or even later, in the period of Matei Basarab. With the help of the votive painting placed in the narthex, at the disposal of the ruler Constantin Brâncoveanu, but also after the analysis of the diptych attributed to Șerban Cantacuzino, we tried to build the hypothesis that the first painting dates from the second reign of Mihnea Turcitul. Its lateral distribution, both in the votive picture and in the diptych, indicates the ruler's gesture to convert to Islam, which has not been forgotten but, on the contrary, condemned, over the centuries.

Keywords: The Princely Church of Târgoviște; restoration; fresco; votive painting; Mihnea Turcitul.

⁴⁹ Spiridon Cristoceă, *Cercetările arheologice și problema casei domnești de la mănăstirea Tutana, județul Argeș*, în „Argessis. Studii și comunicări”, seria Istorie, X (2001), p. 113.

⁵⁰ Emil Lupu, *Ciitorii dispărute la curbura Carpaților în secolele XV-XVI (2)*, în *BCMI*, nr. 18 (2007), p. 81.

ABREVIERI

<i>AARMSI</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice
<i>AARMSL</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare
<i>AARPAD</i>	= „Analele Academiei Române”, seria II, București, 1879-1916
<i>AA.SS.</i>	= <i>Acta Sanctorum</i> , ed. Bollandisti, III ^a edițiune, Parigi 1863-1870
<i>AB</i>	= Arhivele Basarabiei
<i>ACNSAS</i>	= Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
<i>AE</i>	= L'Année Epigraphique, Paris
<i>AIR</i>	= Arhiva Istorică a României
<i>AIAC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj
<i>AIIAI</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>AIIC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj
<i>AIINC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
<i>AIIX</i>	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>ALIL</i>	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
<i>ALMA</i>	= <i>Archivum Latinitatis Medii Aevi</i> . Genève.
<i>AM</i>	= Arheologia Moldovei, Iași
<i>AMAE</i>	= Arhiva Ministerului Afacerilor Externe
<i>AmAnthr</i>	= American Anthropologist, New Series, Published by Wiley on behalf of the American Anthropological Association
<i>AMM</i>	= Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
<i>AMMB</i>	= Arhiva Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași
<i>AMN</i>	= Acta Musei Napocensis
<i>AMR</i>	= Arhivele Militare Române
<i>AMS</i>	= Anuarul Muzeului din Suceava
<i>ANB</i>	= Arhivele Naționale, București
<i>ANC</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Cluj
<i>ANDMB</i>	= Arhivele Naționale. Direcția Municipiului București
<i>ANG</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Galați
<i>ANI</i>	= Arhivele Naționale, Iași
<i>ANIC</i>	= Arhivele Naționale Istorice Centrale
<i>ANR-Cluj</i>	= Arhivele Naționale, Cluj-Napoca
<i>ANR-Sibiu</i>	= Arhivele Naționale, Sibiu
<i>ANRM</i>	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, Chișinău
<i>ANRW</i>	= Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin-New York
<i>ANSMB</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Municipiului București
<i>ANV</i>	= Arhivele Naționale, Vaslui
<i>AO</i>	= Arhivele Olteniei
<i>AP</i>	= Analele Putnei
<i>APH</i>	= Acta Poloniae Historica, Varșovia
<i>AqLeg</i>	= <i>Aquila Legionis. Cuadernos de Estudios sobre el Ejército Romano</i> , Salamanca
<i>AR</i>	= Arhiva Românească
<i>ArchM</i>	= Arhiva Moldaviae, Iași
<i>ArhGen</i>	= Arhiva Genealogică
„Arhiva”	= „Arhiva”. Organul Societății Științifice și Literare, Iași
<i>ArhMold</i>	= Arheologia Moldovei
<i>ASRR</i>	= Arhiva Societății Române de Radiodifuziune
<i>AȘUI</i>	= Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

- ATS = Ancient Textile Series, Oxbow Books, Oxford și Oakville
 AUAIC = Arhiva Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
 AUB = Analele Universității „București”
 BA = *Biblioteca Ambrosiana*, Roma, Città Nuova Editrice
 BAR = Biblioteca Academiei Române
 BArchB = Bundesarchiv Berlin
 BAR int. ser. = British Archaeological Reports, International Series
 BBR = Buletinul Bibliotecii Române
 BCIR = Buletinul Comisiei Istorice a României
 BCMI = Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice
 BCU-Iași = Biblioteca Centrală Universitară, Iași
 BE = Bulletin Epigraphique
 BF = Byzantinische Forschungen, Amsterdam
 BJ = Bonner Jahrbücher, Bonn
 BMI = Buletinul Monumentelor Istorice
 BMIM = București. Materiale de istorie și muzeografie
 BNB = Biblioteca Națională București
 BNJ = Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
 BOR = Biserica Ortodoxă Română
 BS = Balkan Studies
 BSNR = Buletinul Societății Numismatice Române
 ByzSlav = Byzantinoslavica
 CA = Cercetări arheologice
 CAI = Caiete de Antropologie Istorică
 CartNova = *La ciudad de Carthago Nova 3: La documentación epigráfica*, Murcia
 CB = Cahiers balkaniques
 CC = Codrul Cosminului, Suceava (ambele serii)
 CCAR = Cronica cercetărilor arheologice din România, CIMEC, București
 CCh = *Corpus Christianorum*, Turnhout
 CChSG = *Corpus Christianorum. Series Graeca*
 CCSL = *Corpus Christianorum Series Latina*, Turnhout, Brepols
 CDM = *Catalogul documentelor moldovenești din Arhivele Centrale de Stat*, București, vol. I-V; supl. I.
 CDȚR = *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, București, vol. II-VIII, 1974-2006
 Chiron = Chiron: Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, 1971
 CI = Cercetări istorice (ambele serii)
 CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin
 CL = Cercetări literare
 CLRE = *Consuls of the Later Roman Empire*, eds. R. S. Bagnall, A. Cameron, S. R. Schwartz, K. A. Worp, Atlanta, 1987
 CN = Cercetări Numismatice
 CNA = Cronica Numismatică și Arheologică, București
 CSCO = *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, Louvain
 CSEA = *Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis*, Roma, Città Nuova Editrice
 CSEL = *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, Wien, De Gruyter
 CSPAMI = Centrul de Studii și Păstrare a Arhivelor Militare Centrale, Pitești
 CT = Columna lui Traian, București
 CTh = *Codex Theodosianus*. Theodosiani, Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, I, edidit adsumpto apparatu P. Kruegeri, Th. Mommsen, Hildesheim, 1970-1971
 Cv.L = Convorbiri literare (ambele serii)

„Dacia”, N.S.	= Dacia. Nouvelle Série, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
DANIC	= Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale
DGAS	= Direcția Generală a Arhivelor Statului
DI	= Diplomatarium Italicum
DIR	= <i>Documente privind istoria României</i>
DIRRI	= <i>Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență</i>
DOP	= Dumbarton Oaks Papers
DTN	= <i>Din trecutul nostru</i> , Chișinău
DRH	= <i>Documenta Romaniae Historica</i>
EB	= Études Balkaniques
EBPB	= Études byzantines et post-byzantines
EDCS	= <i>Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby</i> (http://www.manfredclauss.de/)
EDR	= <i>Epigraphic Database Roma</i> (http://www.edr-edr.it/default/index.php)
EpigrAnat	= Epigraphica Anatolica, Münster
ERAsturias	= F. Diego Santos, <i>Epigrafiya Romana de Asturias</i> , Oviedo, 1959.
Gerión	= Gerión. Revista de Historia Antigua, Madrid
GB	= Glasul Bisericii
GCS	= <i>Die Griechischen Christlichen Schriftsteller</i> , Leipzig, Hinrichs, 1897-1969
GLK	= <i>Grammatici Latini Keil</i>
HEp	= <i>Hispania Epigraphica</i> , Madrid
„Hierasus”	= <i>Hierasus</i> . Anuarul Muzeului Județean Botoșani, Botoșani
HM	= Heraldica Moldaviae, Chișinău
HU	= Historia Urbana, Sibiu
HUI	= Historia Universitatis Iassensis, Iași
IDR	= <i>Inscripțiile din Dacia romană</i> , Bucurști-Paris
IDRE	= <i>Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie</i> , I-II, Bucarest, 1996, 2000
IGLN	= Inscriptions grecques et latines de Novae, Bordeaux
IGLR	= <i>Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România</i> , București, 1976
ILLPecs	= Instrumenta Inscripta Latina. <i>Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften</i> , Pecs, 1991
ILAlg	= <i>Inscriptions latines d'Algérie</i> , Paris
ILB	= <i>Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae</i> , Sofia, 1989
ILD	= <i>Inscripții latine din Dacia</i> , București
ILN	= <i>Inscriptions latines de Novae</i> , Poznan
ILLPRON	= <i>Inscriptionum Lapidarium Latinarum Provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum indices</i> , Berlin, 1986
ILS	= <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , 1892
IMS	= <i>Inscriptiones Moesiae Superioris</i> , Belgrad
IN	= „Ioan Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal Iași
ISM	= <i>Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine</i> , București, vol. I-III, 1983-1999
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
JL	= Junimea literară
JRS	= The Journal of Roman studies, London
LR	= Limba română
MA	= Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
MCA	= Materiale și cercetări arheologice
MEF	= <i>Moldova în epoca feudalismului</i> , vol. I-XII, 1961-2012, Chișinău
MEFRA	= <i>Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité</i> , Roma

- MGH** = *Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi*, Berlin 1877-
MI = Magazin istoric, București
MIM = Materiale de istorie și muzeografie
MM = Mitropolia Moldovei
MMS = Mitropolia Moldovei și Sucevei
MN = Muzeul Național, București
MO = Mitropolia Olteniei
MOF = Monitorul Oficial al României
Navarro = M. Navarro Caballero, *Perfectissima femina. Femmes de l'elite dans l'Hispanie romaine*, Bordeaux, 2017.
NBA = *Nuova Biblioteca Agostiniana*, Roma, Institutum Patristicum Augustinianum
NDPAC = *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, I, A-E, 2e edizione, Marietti, 2006; III, P-Z, 2e edizione, Marietti, 2008
NEH = Nouvelles études d'histoire
OI = Opțiuni istoriografice, Iași
OPEL = *Onomasticon provinciarum Europae latinarum*, vol. I-IV, Budapesta-Viena, 1994-2002
PG = *Patrologiae cursus completus, Series Graeca*, ed. J.-P. Migne, Paris, 1886-1912
PIR = *Prosopographia Imperii Romani. Saec. I.II.III*, editio altera, Berlin.
PLRE = *Prosopography of the Later Roman Empire*, 3 vol., eds. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, and J. Morris, Cambridge, 1971-1992
RA = Revista arhivelor
RBAR = Revista Bibliotecii Academiei Române, București
RC = Revista catolică
RdI = Revista de istorie
REByz = Revue des Études Byzantines
RER = Revue des études roumaines
RESEE = Revue des études Sud-Est européennes
RHP = *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. I: Die Inschriften*, Viena
RHSEE = Revue historique de Sud-Est européen
RI = Revista istorică (ambele serii)
RIAF = Revista pentru istorie, arheologie și filologie
RIB = *Roman Inscriptions of Britain*, Londra
RIM = Revista de Istorie a Moldovei, Chișinău
RIR = Revista istorică română, București
RIS = Revista de istorie socială, Iași
RITL = Revista de istorie și teorie literară
RIU = *Die römischen Inschriften Ungarns*, Budapesta
RJMH = The Romanian Journal of Modern History, Iași
RM = Revista muzeelor
RMD = *Roman Military Diplomas*, Londra
RMM = *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz
RMM-MIA = Revista muzeelor și monumentelor, seria Monumente istorice și de artă
RMR = Revista Medicală Română
RRH = Revue roumaine d'histoire
RRHA = Revue roumaine de l'histoire de l'art
RRHA-BA = Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux Arts
RSIAB = Revista Societății istorice și arheologice bisericești, Chișinău
Rsl = Romanoslavica

<i>SAHIR</i>	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
<i>SAI</i>	= Studii și Articole de Istorie
<i>SCB</i>	= Studii și cercetări de bibliologie
<i>Sch</i>	= <i>Sources Chrétiennes</i> , Paris
<i>SCIA</i>	= Studii și cercetări de istoria artei
<i>SCIM</i>	= Studii și cercetări de istorie medie
<i>SCIV/SCIVA</i>	= Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)
<i>SCN</i>	= Studii și Cercetări Numismatice, București
<i>SCȘI</i>	= Studii și cercetări științifice, Istorie
<i>SEER</i>	= The Slavonic and East European Review
<i>SHA</i>	= <i>Scriptores Historiae Augustae</i>
<i>SJAN</i>	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
<i>SMIC</i>	= Studii și materiale de istorie contemporană, București
<i>SMIM</i>	= Studii și materiale de istorie medie, București
<i>SMIMod</i>	= Studii și materiale de istorie modernă, București
<i>SOF</i>	= Südost-Forschungen, München
<i>ST</i>	= Studii Teologice, București
<i>StAntArh</i>	= Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
<i>T&MBYZ</i>	= <i>Travaux et Mémoires du Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines</i>
<i>ThD</i>	= Thraco-Dacica, București
<i>TR</i>	= Transylvanian Review, Cluj-Napoca
<i>TV</i>	= Teologie și viața, Iași
<i>ZPE</i>	= Zeitschrift für Papyralogie und Epigraphik
<i>ZSL</i>	= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde